

УДК 94:339. 1](261.24-192.2=16)''653"

СЛОВ'ЯНИ БАЛТІЙСЬКОГО ПОМОР'Я У МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, України
e-mail: olgashchodra@gmail.com

Історія слов'ян є невід'ємною частиною Середньовіччя. Після занепаду античності слов'яни разом з іншими європейськими народами стали активними конструкторами нової епохи в історії континенту. Вони заселили половину його території, стали піонерами в заснуванні ранньосередньовічних міст, прокладанні нових суходільних і морських торговельних шляхів, що не лише зв'язували різні регіони Європи, а й стали магістралями трансконтинентальної торгівлі з арабським Сходом. Показовою в цьому плані є історія слов'ян Балтійського Помор'я. Її археологічні дослідження, що активізувалися в останні десятиріччя ХХ ст., разом зі студіями над писемними джерелами руйнують усталену уяву про слов'ян, як винятково осілі хліборобські племена, які пізніше за інших, зокрема германців, почали засновувати міста і держави та долучилися до міжнародної торгівлі. Вони по новому висвітлюють роль поморських слов'ян в економічній історії балтійського регіону і Центрально-Східної Європи, характер слов'янсько-скандинавських зв'язків, а також урбанізаційні та державотворчі процеси в південнобалтійських слов'ян.

Ключові слова: раннє середньовіччя, Балтійське Помор'я, ободрити, лютичі, руяни, міжнародні торговельні шляхи.

Ранньосередньовічна історія слов'ян, що поволі виходить із забуття, є важливою в контексті загальної історії Європи і має особливе значення, щоб з'ясувати початкову історію Русі. Раннє середньовіччя стало переломовою епохою в історії континенту і, зокрема, в історії слов'янства, оскільки Велике переселення народів і велика міграція слов'ян на початку середньовічної доби істотно змінили європейську етнополітичну карту, що, своєю чергою, спричинило зміни в географії міжнародних економічних зв'язків та транснаціональних торговельних шляхів, як також у географії урбанізаційних процесів. Важливу роль у всіх цих процесах, у зародженні і становленні ранньосередньовічних міст, які, врешті, "всебічно вплинули на подальший розвиток європейської історії, ставши імпульсом для зміцнення державности, піднесення економіки й розвитку культури"¹, відіграли слов'яни балтійського Помор'я. Їх історична діяльність в один із переломових періодів європейської історії нерозривно пов'язана з освоєнням південно-західного узбережжя Балтики, з відновленням старих та розвитком нових континентальних торговельних шляхів і прокладанням морських балтійських магістралей. Традиційно склалося так, що дослідники, вивчаючи

¹ Седов Валентин. *Славяне в раннем средневековье*. (Москва: Фонд археологи, 1995), 3.

економічні зв'язки балтійського регіону в ранньому середньовіччі, більше уваги звертали на прояви скандинавських впливів на слов'ян, аніж на слов'янські впливи на скандинавські народи, докази яких виявляють писемні та археологічні джерела.

Характер цих контактів насамперед залежав від процесів соціально-економічного розвитку народів по обидва боки Балтики. А вони своєю чергою визначалися природними умовами південно-балтійського Помор'я і Скандинавського півострова. Середньовічні автори, описуючи географію Скандинавії, вказували, що, за винятком Швеції, вона мала бідні природні угіддя. Швецію вони змальовують як “багатючий край, землю, багату плодами і медом..., (яка) переважає всі інші області по приплоду худоби і відзначається чудовими лісами та ріками...”². Водночас Норвегія, як писав Адам Бременський, “відзначається абсолютною неродючістю” і є придатною лише для скотарства. Хроніст відзначає, що норвежці, не маючи чим зайнятися в себе на батьківщині, “через піратські набіги в ті чи інші землі здобувають багатства, які привозять додому...”³. Так само змальовується й одна з областей Данії – Ютландія: “Земля там неродюча, окрім долин річок, майже все здається пустелею, землею солоною й диною. І хоча вся Германія вкрита непрохідними хашами, Ютландія жахливіша від інших (місць), а тому суші там уникають через брак плодів, а моря – через напади піратів. Заледве знайдеш у тих краях оброблені поля або місцевості, придатні для життя людей. Тільки там, де... затоки, розташовані великі міста”⁴.

Брак природних ресурсів (лише близько 2% земель у Скандинавії були придатними для хліборобства) час від часу спричиняв ефект перенаселення і спонукав частину людности шукати нові місця для проживання. Нестача природних ресурсів зробила піратство і розбій головним промислом скандинавів, насамперед норвежців. Епоха вікінгів не випадково розпочалася наприкінці VIII ст. з їхніх грабіжницьких набігів на британське узбережжя, зокрема з нападу на острів Ліндісфарн у 793 р. Походи данів почалися на півстоліття пізніше – у 840-х рр. Ще пізніше до морських грабіжницьких походів долучилися шведи. Піратство стало головним промислом скандинавів, насамперед вихідців із бідних країв Балтики, і давало їм змогу отримувати необхідні ресурси для життя, яких бракувало на батьківщині. Воно залишалося важливим промислом і в наступні століття, коли в Скандинавії вже існували міста й почала розвиватися торгівля.

Протилежністю суворим природним умовам Норвегії та Данії було слов'янське Помор'я. Розташований на південно-західному узбережжі Балтійського моря слов'янський край являв собою розлогу рівнину, яку перетинали численні ріки, найбільшою з яких була Одра. Родючі поля й луги

---

² Адам Бременський. “Деяния епископов Гамбургской церкви”. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский”. *Славянские хроники*. Перевод с латинского В. Трильмиха, (Москва: СПСЛ “Русская панорама”, 2011), 44.

³ Адам Бременский, 46.

⁴ Адам Бременский, 41.

чергувалися тут із великими масивами лісів. На півночі слов'янського Помор'я глибоко в материк заходило море, утворюючи затоки зі зручними гаванями, островами й півостровами. Природні багатства краю давали усе необхідне для безбідного життя слов'янських племен. За описами католицьких проповідників, які на початку XII ст. відвідали Помор'я в складі місії Оттона Бабемберзького, “земля слов'ян була дуже багата хлібом, овочами і зерном. Вона також була найбагатша на мед і мала найродючіші луки і пасовища. Країна надзвичайно багата рибою... Тут у надлишку... масло..., молоко..., жир... і мед; і коли би в країні росли виноградна лоза, оливи і фігове дерево, її можна було б назвати землею обігваною за багатство плодоносних дерев”⁵.

На думку дослідників, окрім багатства природних угідь, швидкий економічний розвиток слов'янського Помор'я був зумовлений також і тим, що “на континенті можна було скористатися досвідом “обширних населених територій, зокрема і дуже розвинутих”⁶. Зручне серединне розташування на перетині міжнародних торговельних шляхів, що сполучали захід і схід, північ і південь континенту та вели до азійських ринків, також зіграло вагомий роль в економічному розквіті й ранній урбанізації слов'янського краю. Дослідники відзначають “безпрецедентне економічне піднесення у слов'янських суспільствах у VII–IX ст., упродовж якого багатократно зросли виробничі сили і чисельність населення”⁷. У VII–VIII ст. у слов'янському Помор'ї виникають сотні городищ і великі, як для раннього середньовіччя, міські центри. За свідченням баварського географа, в середині IX ст. в межиріччі Лаби й Одри в землі ободритів було 53 гради, в землі вільців... – 95, в землі глинян – 7, в землі бетенічан, мільчан, моричан – 11, в землі гаволян – 8, в області розселення сербів – 50⁸. Сучасні дослідження підтверджують інформацію середньовічних авторів про численні міста слов'янського Помор'я. Так, за підрахунками німецького археолога Йоахима Геррмана, у VII ст. на території розселення племінного союзу вільців (лютичів, велетів) – між нижньою Одрою і середньою Лабою – існувало близько ста городищ⁹. Деякі з них, як наприклад Веліград, були засновані ще раніше – у VI ст.¹⁰ Це змусило дослідника замислитися над питанням: “який народ побудував перші міста і за допомогою швидких суден оволодів Балтійським морем”¹¹. Археологічні джерела дають вагомий підстави для висновку, що “від VIII ст. саме південний берег Балтійського

---

⁵ Первая проповедь Оттона в Поморье. Гильфердинг А.Ф. *История балтийских славян*. Ч. 1, (Москва: Типография В. Готье, 1874). Приложения, 74–75, 79.

⁶ Кузьмин Аполлон. *Начало Руси*, (Москва: Алтея, 2003), 352.

⁷ Херрман, Йоахим. “Ободриты, лютичи, руяне”. *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. А. Мельниковой, (Москва: Прогресс, 1986), 344.

⁸ *Descriptio civitatum ad septertionalem plagam Danubii*. Назаренко Александр. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.* Тексты, пер., comment., (Москва: Наука, 1993), 7–8.

⁹ Херрман. Ободриты, лютичи, руяне. 340, 355.

¹⁰ Donat P. “Vorbericht über die Untersuchende am Burgwall Mecklenburg”, *Ausgrabungen und Funde*. 1970. Bd.15. S. 215–219.

¹¹ Herrman Joachim. *Zwischen Hradschin und Vineta*, (Leipzig–Jena–Berlin: Urania Verlag), 1971, 8.

моря виходить на перший план в економічному розвитку. Не випадково, що через міста південнобалтійських слов'ян від кінця VIII ст. надходить зі Сходу (з Великої Болгарії) арабське срібло – знамениті дирхеми¹².

На землях скандинавів міста з'являються відносно пізно і в IX–XI ст. жодне з них не могло зрівнятися з найбільшими слов'янськими центрами. Наприклад, головний торговельний центр Швеції Бірка, який був заснований наприкінці VIII – на початку IX ст.¹³, в середині IX ст. займав площу 12 га; площа данського Хедебю в період розквіту в X ст. становила 24 га, а чисельність населення – кілька сотень, щонайбільше – понад тисячу мешканців, тимчасом як одне з найбільших міст прибалтійських слов'ян Волин (німецькою - Winetha, Julin, Jumne, Jummeta; ісландською – Jomsburg) у IX ст. займало площу 50 га і налічувало від 5 до 10 тисяч мешканців¹⁴. І Бірка, і Хедебю як транзитні торговельні центри, проіснували недовго – до кінця X ст.: Бірка на початок XI ст. обезлюдніла, тоді ж Хедебю в балтійській транзитній торгівлі замінив німецький Шлезвіг.

В XI ст. Адам Бременський, згадуючи слов'янське Помор'я як найбільшу провінцію Германії¹⁵, відзначав численість слов'янських племен і високий розвиток їхніх міст. У географічному нарисі слов'янської країни німецький хроніст указує, що головним політичним і торговельним центром племені вагрів був приморський Старіград (пізніше нім. Ольденбург), в землі ободритів або бодричів, яких данці називали ререгами (рарогами) – Веліград (лат. Магнополь). Данці називали місто Рериком, а німці – Мікілінбургом (Мекленбургом), що так само, як слов'янська і латинська назви, означало “велике місто”. Центром полабських племен був Ратібор (нім. Ратценбург), центром ратарів¹⁶ – Ретра –, за словами німецького хроніста, “знаменита на увесь світ”, “центр ідолопоклонства”, оскільки в місті був відомий у слов'янському світі та за його межами храм бога Редогаста¹⁷. В гирлі Одри в землях вільців або велетів (від X ст. їх почали називати лютичами) розташовувався Волин. Адам Бременський писав, що “це... було найбільше місто з усіх,... в Європі, населене слов'янами вперемішку з іншими народами”¹⁸. Подібну характеристику Волина знаходимо у “Слов'янських хроніках” Гельмольда¹⁹. Під Європою німецькі хроністи, ймовірно, розуміли північну частину континенту, землі язичників, хоча Волин і справді, як для раннього середньовіччя, був одним із найбільших європейських міст, яке сучасники порівнювали з Константинополем.

¹² Кузьмин, 303–304.

¹³ Питер Сойер, Епоха викінгов. Пер. с англ. А. П. Санина, (СПб.: Евразия, 2006), 88.

¹⁴ Арон Гуревич, Походы викингов, (Москва: Наука, 1966), 48,51,53; История Швеции. Отв. ред. А. С. Кан, (Москва: Наука, 1974), 69.

¹⁵ Адам Бременський, 15.

¹⁶ Слов'янські відповідники латинським назвам подаються за Павлом Шафариком.

¹⁷ Адам Бременський, 15.

¹⁸ Адам Бременський, 16.

¹⁹ Гельмольд. Славянские хроники. Перевод с латинского Л. В. Разумовской. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. *Славянские хроники*, (Москва: СПСЛ “Русская панорама”, 2011), 57.

Одне з наймогутніших слов'янських племен – рани або руни (руяни) заселяли балтійський острів Ран або Руян (нім. Рюген). За словами Адама Бременського, “без урахування їх думки (слов'яни) не приймають жодного рішення з громадських справ...”. Гельмольд також відзначає, що руяни “займають перше місце серед усіх слов'янських народів, мають короля і знаменитий храм. Саме тому... вони користуються найбільшою повагою і, накладаючи на багатьох данину, самі ніякої данини не платять...”²⁰. Великим економічним і культовим центром руянів була Аркона зі знаменитим святилищем бога Святовита.

Окрім названих столичних центрів слов'янських племен, у їхніх землях існували й інші великі торговельні центри: Димін (нім. Деммін) – на р. Пені, Ральсвік (слов'янська назва міста невідома) – на Рюгені, Штетін і Менцлін – на нижній Одрі. Як відомо з писемних джерел, у гирлі ріки Дівенави розташовувався торговельний центр – Камен, а недалеко від Волина і Камена було “дуже велике” місто Клодно. Воно лежало на шляху до Колобрега, розташованого біля гирла ріки Персанти, недалеко від морського узбережжя. Великими торговельними центрами вільців також були Велігощ, Гостьків, Узідом²¹.

Природні умови слов'янського краю сприяли розвитку хліборобства, рибальства, скотарства, бджільництва, птахівництва, мисливства. Великого розвитку неподалік озера Толленцер, в долині Персанти і біля Колобрега набув солеварний промисел. Здавна, ще від античних часів, на південному заході Балтики добували високої якості бурштин²². У ранньому середньовіччі простежується його видобуття і обробіток на південно-західному балтійському узбережжі і на острові Руяна²³. У численних міських центрах розвивалися ремесла. Дослідники відзначають високий рівень дерев'яного будівництва поморських слов'ян, столярної справи і суднобудування, обробіток шкіри, гончарного виробництва, ткацтва, ювелірного і металообробного ремесел, обробітку бурштину, виробництва зброї²⁴. Від IX ст. в Ральсвіку на Руяні, а від X ст. у Волині почалося виробництво скляних намистин²⁵. Значного розвитку досягли слов'янське фортифікаційне будівництво і храмове зодчество, які вплинули на будівельне ремесло скандинавів. Так, данська фортеця в Педерсборзі була збудована за слов'янськими фортифікаційними технологіями

---

²⁰ Адам Бременський, 43; Гельмольд, 74.

²¹ Первая проповедь Оттона в Поморье, 70–75; Вторая проповедь Оттона в Поморье. Гильфердинг, *История балтийских славян. Ч.1. Приложение*, 75–79.

²² Кларк Грэхем. *Доисторическая Европа. Экономический очерк*, (Москва: Издательство иностранной литературы, 1953), 261–263.

²³ Херрман Йохим, “Славяне и норманы в ранней истории балтийского региона”, *Славяне и скандинавы*, 108.

²⁴ Котляревский, Александр. *Книга о древностях и истории поморских славян в XII веке. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности*, (Прага: Топография К. Л. Клауди, 1874), 110–111.

²⁵ Херрман, Славяне и норманы, 115.

і має аналоги в слов'янських землях²⁶. Із зодчеством також пов'язаний розвиток живопису й скульптури. Скульптурне мистецтво поморських слов'ян репрезентують металеві й дерев'яні фігурки, знайдені в кількох місцях і, зокрема, на острові озера Толленцер²⁷. Велику колекцію дерев'яної скульптури виявлено під час розкопок у Гросс-Радені під Шверіном. Археологи розкопали споруду, стіни якої прикрашали сто дубових скульптур у людський зріст (знайдено 53, решта не збереглася). На думку дослідників, вона була культовим місцем або ж залом зібрань²⁸.

Однак найбільших успіхів балтійські слов'яни досягли в розвитку торгівлі. Про її роль у житті слов'янського Помор'я красномовно говорить той факт, що найбільше святилище в Ретрі було присвячене богу торгівлі Редогасту. За свідченнями західноєвропейських хроністів, він мав надзвичайну повагу і пошесті в усіх слов'янських племен, а його зображення, встановлене в храмі, було відлите з золота²⁹.

З розвитком торгівлі був пов'язаний інтенсивний розвиток міст на слов'янському узбережжі Балтики, не характерний у той час для скандинавів і германців північної Європи. Слов'яни засновували міста на морському узбережжі та на сухопутних і річкових торговельних магістралях, розгалужена мережа яких покривала їхні землі. По водних артеріях Центральної-Східної Європи – Одрі, Віслі, Дунаю – ще від античних часів проходили торговельні шляхи, зокрема так званий Бурштиновий, по якому бурштин, добутий у слов'янському Помор'ї, потрапляв на південь до греків і римлян. Геродот вказував, що бурштин привозять з “крайніх земель Європи”, хоч і не вірив в існування р. Ерідан, по якій, за легендою, його доставляють³⁰. За версією сучасника Геродота Ферекіда, Ерідан – це ріка Пад на півночі Італії (сучасна р. По)³¹. Діодор Сицилійський і Пліній Старший уже добре знали, що бурштин завозять з краю венеців³². Цю інформацію вони отримали від Пітея з Мессалії (Марселя), який побував на узбережжі Балтики і написав працю, фрагменти якої збереглися в творі грецького астронома I ст. до н. е. Геміна. Сучасні дослідження підтвердили, що до Греції й Риму доставляли бурштин, який добували у слов'янському Помор'ї³³. Від балтійських венеців річковими системами він доставлявся в землі адриатичних

²⁶ Либготт Нильс-Кнуд, “Керамика – свидетельство связей со славянами”, *Славяне и скандинавы*, 144.

²⁷ Андреас Готтлиб Маш. Сукровища Ретры. Древние богослужебные предметы ободритов из храма в Ретре на озере Толленцер, (Москва: “Слава!”, 2006).

²⁸ Херрман (Негтман). Ободриты, лютичи, руяне. 358–359.

²⁹ Адам Бременський. 15; Фамицын Александр. *Божества древних славян*. СПб., 1995, 25–26.

³⁰ Геродот, *Історії в дев'яти книгах*, (Київ: Наукова думка, 1993), 166–167.

³¹ Геродот, 469. Прим 115.1, 115.2.

³² Ельницкий Лев. *Знание древних о северных странах*, (Москва: Географгиз, 1961), 114; Його ж. *Древнейшие океанские плаванья*, (Москва: Географгиз, 1962), 16.

³³ Кларк Гэкхем. *Доисторическая Европа. Экономический очерк*, (Москва: Издательство иностранной литературы, 1953), 261–263.

і арморійських венеців, у грецьку колонію Мессалію (Марсель)³⁴, а також до придністровських венеців, греків і римлян. Один із маршрутів Бурштинового шляху проходив по Одрі, а далі – через міста Норика і Паннонії – по Дунаю³⁵. Інший маршрут ішов через Віслу, у пониззі якої було велике перевальне торжище, звідки бурштин надходив у міста Північної Італії³⁶. Маршрути Бурштинового шляху пролягали також галицькими землями: вони проходили через Віслу–Західний Буг–Дністер або Віслу–Сян–Дністер³⁷. Тобто між європейськими Венетіями – прибалтійською, приністровською, адриатичною і арморійською ще від античних часів існували торговельні зв'язки. Вони забезпечували функцію Бурштинового шляху, що з'єднував слов'янське Помор'я з Грецією та Римом. Після утворення Аварського каганату ці зв'язки, хоч і були обмежені, але не припинялися, про що свідчить посольство поморських слов'ян до аварів у 594 р.³⁸

Від торгівлі бурштином почалося підприємництво південнобалтійських слов'ян. Воно сприяло економічному розвитку південнобалтійського регіону та появи міст. У VIII–IX ст. поморські слов'яни освоїли балтійські морські шляхи та розгорнули активну торговельну діяльність на Балтиці. Її необхідною умовою була наявність флоту та навиків морської навігації. На думку дослідників, слов'яни Помор'я успадкували розвинуту культуру мореплавства венеців³⁹. Про парусний флот та мистецтво суднобудування й мореплавства венеців (венетів) ще в античні часи писали Страбон і Юлій Цезар. Так, Страбон указує, що венеци, володіючи портом на острові, перешкоджали висадці римлян у Британії. У них були парусні судна і під час морського бою “римляни зривали їх паруси з допомогою списів з серповидними наконечниками, тому що паруси у них... були шкіряні і замість канатів натягнуті на ланцюги”⁴⁰. Юлій Цезар також наголошував на морському мистецтві венеців і на їх домінуванні в Атлантиці між французьким та британським узбережжями. “Це плем'я, – писав римський полководець, – має найбільший вплив на всьому морському узбережжі, оскільки венеци мають найбільшу кількість кораблів, на яких вони входять у Британію... Венеци володіють гаванями і зробили своїми данниками всіх, хто плаває по цьому морю”

---

³⁴ Ельницький. *Древнейшие океанские плаванья*, 12.

³⁵ О. Гуцуляк, П. Драгомирецький, Б. Томенчук, “Королівство священних вершин (Scand-Slavica у верхньому Подністров'ї). *Всеукраїнське Наукове і культурно-просвітницьке краєзнавство. Часопис “Галичина”*. 2006–2007. №. 12–13, 28.

³⁶ Там само.

³⁷ Леонтій Войтович, “Галицька земля і Візантія у XI–XIV ст.”, *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. 14–15, 37–60.

³⁸ Феофилакт Симокатта. *История. Свод древнейших письменных источников о славянах*. (Т. 2. Москва: Восточная литература, 1995), гл. III; Датування посольства див.: Херрман. *Славяне и норманы в ранней истории балтийского региона. Славяне и скандинавы*, 35.

³⁹ Сергей Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, (СПб: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”, 2010), 128–132.

⁴⁰ Цит. по: Росс Анна. *Повседневная жизнь кельтов в языческую эпоху*, (СПб.: Евразия, 2004), 109.

(мається на увазі Атлантичний океан – *О. Ш.*). Він відзначав переваги венецьких кораблів і вказував, що “тільки швидкість і робота гребців дозволяла римлянам перемагати, бо у всьому іншому кораблі венецьких були краще пристосовані до місцевих умов і боротьби з бурями”⁴¹. Оцінивши високі якості кораблів венецьких, Юлій Цезар використав їх як зразки для будівництва свого флоту⁴².

В історіографії існує версія кельтського походження венецьких, що набуває популярності серед сучасних дослідників⁴³. Не вдаючись до дискусії, що заслуговує окремої розвідки, зазначу, що інформація античних джерел не дає підстав для такого однозначного висновку. Так, Юлій Цезар в одному випадку згадує венецьких як одне з галльських племен, а в другому, докладно описуючи племена Галлії, розрізняє кельтів (римляни їх називали галлами) від аквітанів (венецьких), які жили в римській провінції Аквітанія на західному узбережжі Франції, і вказує, що “вони відрізнялися один від одного мовою, установами і законами”⁴⁴. Тобто, називаючи венецьких серед галльських племен, Юлій Цезар, ймовірно, мав на увазі лише те, що вони жили в римській провінції Галлії. Про ідентифікацію венецьких за місцем замешкання свідчить також інша їх назва – аквітани (від назви провінції Аквітанія). Однак уточнення римського полководця, що венецькі відрізняються від кельтів-галлів мовою, установами й законами вказує, що вони не були кельтами, що венецькі й кельти – це етнічно різні племена. До такого ж висновку спонукає інформація грецького письменника Полібія, який, описуючи адриатичних венецьких, також вказував, що вони “в розумінні звичаїв і одягу... мало чим відрізняються від кельтів, але говорять іншою мовою”⁴⁵. Полібій вважає адриатичних венецьких дуже давнім народом. На думку дослідників, вони заселили адриатичне узбережжя раніше від іллірійців⁴⁶. Подібність звичаїв і елементів побутової культури у венецьких і кельтів можна пояснити схожістю умов життя і культурними запозиченнями, характерними для сусідніх народів. Відомо, що пізніший візантійський автор Йордан не мав сумнівів, що всі слов’яни колись називалися венецькими⁴⁷.

Суднобудівні технології венецьких перейняли балтійські слов’яни, а також балти і скандинави. Однак “головними мореходами в Центральній і Східній Європі все ж були слов’яни й руси”⁴⁸. На думку дослідників, поморські слов’яни,

⁴¹ Гай Юлій Цезарь. *Записки о Галльской войне*. Перевод с латин. М. М.Покровского. (Москва: Ладомир, 2001), Кн. III. Гл. 13.

⁴² Росс, 108.

⁴³ Див.: Росс, *Повседневная жизнь кельтов в языческую эпоху*; Кузьмин А. Начало Руси; Цветков С. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси;

⁴⁴ Гай Юлій Цезарь. Кн. I. Гл.1.

⁴⁵ Полибий, *Всеобщая история в сорока книгах*. Т. 1. (Москва: Издание А. Г. Кузнецова, 1890), 157.

⁴⁶ Модестов, “Владимир. Венеты”, ЖМНП. 1906, Ч. II, 16–26.

⁴⁷ Йордан, *О происхождении и деяниях гетов*, (Москва: Наука, 1960), 90.

⁴⁸ Цветков, 120, 131.

успадкувавши морські традиції венеців, у ранньому середньовіччі “владарювали на морі безроздільно”⁴⁹. Доказом цього є і той факт, що слов’яни виробили власну морську термінологію, тимчасом як скандинави запозичили у слов’ян низку морських термінів, зокрема назву вантажного судна “lodhia” (лодья)⁵⁰.

Наявність морського флоту й навиків мореплавства дозволили поморським слов’янам освоїти острови Балтики, скандинавське, західноєвропейське і британське узбережжя Атлантики. Географічне розташування їх країни, багатої на морські та річкові шляхи сполучення, забезпечило небувалий для ранньосередньовічної Європи розмах торгівлі південнобалтійських слов’ян. Слов’янські торговці мали доступ до багатьох європейських ринків і відігравали вагомий роль у міжнародній європейській торгівлі VIII–IX ст., а також у трансконтинентальній торгівлі з Азією⁵¹. Через слов’янські міста Помор’я проходили транзитні торговельні операції між арабським Сходом та європейськими Північчю й Заходом. Західні джерела, зокрема торговельний капітул Карла Великого 805 р., репрезентували слов’ян монополістами заморської торгівлі на початку IX ст.⁵². Про провідну роль слов’ян у міжнародній торгівлі свідчить і той факт, що в торговельних центрах південно-західної Балтики переважала слов’янська мова, якою розмовляли також чужоземці. На це звернув увагу єврейський купець з Кордови Ібрагім ібн Якуб, який відвідав Помор’я в 960-х роках. “Найголовніші з племен півночі, – вказував він, – говорять по-слов’янськи, тому що перемішалися з ними”⁵³.

Географія південно-західного узбережжя Балтики визначила найвигідніші місця для морської торгівлі: в землі ободритів – біля Вісмарської затоки, в землі лютичів – біля лиману, в який сходяться три рукави гирла Одри і гирло Пени, в землі помор’ян – в гирлі Вісли⁵⁴. Тут були засновані найбільші торговельні центри поморських слов’ян. На думку німецького археолога Йоахіма Геррмана, у другій половині VIII – на початку IX ст., провідну роль у балтійській торгівлі відіграв ободритський Велиград-Рерик, в якому не пізніше VIII ст. виникла купецька колонія⁵⁵. Розташований на березі Вісмарської затоки, він був найближчою балтійською гаванню і воротами в Балтику для франків. Товари з німецьких земель доставлялися в міста слов’янського Помор’я суходільними шляхами. У VIII ст. ця торгівля досягла такого розвитку, що Карл Великий із військово-

---

⁴⁹ Гильфердинг, 379.

⁵⁰ Любор Нидерле, *Славянские древности*, (Москва: Алетейя, 2000), 119, 122, 124; Фомин Вячеслав. *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*, (Москва: Русская панорама, 2005), 443; Вилинбахов, Вадим. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсена. *Советское славяноведение*. Вып. VI. Таллин, 1963, 325;

⁵¹ Гильфердинг, 16; Фомин, 441.

⁵² Див.: Гильфердинг, 270.

⁵³ Ибрагим ибн Йа’куб, “Книга путей и стран”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. 3, (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), 80.

⁵⁴ Гильфердинг, 13.

⁵⁵ Херрман (Herrman), Ободриты, лютичи, руяне, 344.

політичних міркувань намагався контролювати її та обмежити. Це насамперед стосувалося торгівлі знаменитими каролінгськими мечами. Він заборонив німецьким купцям їздити в землі слов'ян і визначив три пункти для прикордонної торгівлі з ними. Два – Бардовік і Шезла – розташовувалися на кордоні з полабами і бодричами, ще один – Магдебург – південніше, на кордоні зі сторорянами. Через міста Шезлу і Бардовік проходив шлях з Кельна до Веліграда-Рерика⁵⁶. Економічному піднесенню Веліграда та його провідній ролі в балтійській торгівлі на початку IX ст. значною мірою сприяли союзницькі відносини ободритів із франками. Про вагому роль міста у франкській торгівлі свідчить той факт, що франкські імперські аннали детально розповідають про напад на нього у 808 р. данського конунга Готтріка⁵⁷. У Магдебурзі сходилися торговельні шляхи, що вели з Рейланда, з Чехії і Тюрингії в Польщу й Сілезію. Через Веліград-Рерик, Вісмарську бухту і Одерську лагуну вони виходили на Балтику. На Одрі до міжрегіональної європейської торгівлі долучалися Волин, Штетін та інші міста – Лебус, Вроцлав, Ополе. Біля Вроцлава одерський шлях виходив на трансконтинентальну магістраль, що вела з Середньої Азії до Іспанії (через Київ – Краків – Гьорліц – Ерфурт – Майнц – Верден – Кордову). З одерського шляху через Моравські ворота також можна було потрапити в Середнє Подунав'я⁵⁸. Бардовік і Магдебург зберігали свою вагому роль і у наступні століття. Роль Магдебурга ще більше зросла після того, як у X ст. магдебурзькі купці отримали великі переваги й торговельні пільги⁵⁹.

Через слов'янський Веліград у Балтику виходила ще одна важлива торговельна магістраль, що розпочиналася в Подунав'ї і пролягала через Прагу – Галле – Магдебург – Шверін. Про значення міста в міжнародній торгівлі VIII–IX ст. та її масштаби свідчить той факт, що мита з купців, які торгували в Веліграді-Реріку становили вагому частину доходів данських королів. Важливим доказом особливості ролі міста в балтійській торгівлі є скарби арабських монет, виявлені в навколишніх поселеннях Тюн, Хоен, Вишендорф і Штайнганзен⁶⁰.

Воротами до Балтики на заході слов'янського Помор'я був також Старіград – резиденція вагрських князів. Попри те що ваграм, які жили на помезів'ї з данцями і франками, доводилося більше воювати ніж торгувати, Старіград став великим торговельним центром на морських шляхах, що вели до Гамбурга і Волина. Місто з'єднувалося з морем спеціальним каналом, на якому були встановлені заслони проти піратських суден. У володіннях вагрів був також острів Фембра (нім. Фемарн), на якому розташовувався найближчий до Старіграда

⁵⁶ Херрман (Herrman), Ободриты, лютичи, руяне, 344.

⁵⁷ *Annales regni Francorum inde 741 ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Monumenta Germaniae Historica. T.VI, (Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, 1895), Anno 808, 195.

⁵⁸ Херрман Йоахим, “Славяне и норманы...”, 62.

⁵⁹ Гильфердинг, 15.

⁶⁰ Херрман (Herrman), Ободриты, лютичи, руяне, 345–346.

порт Путтгарден. Від IX ст. вагри мали контакти з ближніми сусідами – данцями, чому сприяло розташування Старіграда і Фембри на торговельному шляху, що вів із Хедебю до Руяна, Волина і Східної Прибалтики. Це підтверджують знахідки скандинавських речей, зокрема фібул, у похованнях на Фембрі. Й. Геррман вважає, що вони можуть свідчити про існування на острові у VIII–IX ст. скандинавських поселень. Однак це видається малоімовірним, враховуючи грізну репутацію Фембри як центру вагрських піратів. Правдоподібнішим є припущення, що скандинавські речі потрапили на Фембру внаслідок звиклих для вагрів грабницьких походів. Не можна виключати й торговельної версії їх потрапляння на острів. Роль Велиграда і Старіграда в міжнародній балтійській торгівлі ще більше зросла в другій половині IX ст., після того як у 864 р. внаслідок зміни руслу Райнського рукава втратив своє торговельне значення фризський Дорестад.

Великого розмаху в IX і особливо в наступні століття досягла торгівля в одерській лагуні, віддаленій від зони постійних конфліктів поморських слов'ян з данцями і німцями. Тут виникло одразу кілька великих міських центрів лютичів – Волин, Камінь, Штегін (Щецін), Менцін, а в морі навпроти гирла Одри на острові Руяна розташовувалися торговельні центри руянів. Упродовж IX–XI ст. провідну роль у балтійській торгівлі відігравав Волин. Адам Бременський називав його містом, багатим “товарами усіх північних народів”, “немає жодного дивогляда, якого б там не було”⁶¹. Він зазначає, що серед мешканців міста було багато чужоземних торговців, зокрема греків. Оскільки німецький хроніст називав Русь Грецією, а Київ – “окрасою Греції”⁶², ймовірно, під греками він також розумів русів, тобто православних християн, які торгували у Волині. Провідну роль Волина у балтійській торгівлі підтверджує і той факт, що в околицях міста виявлена третина всіх скарбів Помор'я⁶³. Місто розташовувалося на важливих торговельних суходільних, річкових і морських шляхах. Як указував середньовічний автор, “з нього короткочасною плавбою сполучаються з одного боку з Димінім..., що лежить недалеко від гирла Пени, де живуть і Руяни; з другого, з областю Семляндією, що належить Прусам. Віддаль така, що від Гамбурга або від ріки Лаби на сьомий день досягаєш Юмни, подорожуючи суходолом; щоб їхати морем, треба сісти на корабель в Шлезвігу і так можна прибути в Юмну. З Юмни ж, вийшовши на парусах, на чотирнадцятий день ступиш на берег в Острограді, в Руській землі”⁶⁴. Писемні джерела також

---

⁶¹ Адам Бременский, 42

⁶² Там само.

⁶³ Потин, Всеволод, “Некоторые вопросы торговли Древней Руси по нумизматическим данным”, *Вестник истории мировой культуры*. Ленинград, 1961. № 4. 74; Його ж. *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк*. Ленинград: Сов. художник, 1968, 63.

⁶⁴ Адам Бременский, 16. Очевидно, мається на увазі Новгород, оскільки в іншому місці автор вказує, що за сприятливих умов до Русі (Києва) можна добратися (по річкових системах Центрально-Східної Європи) за місяць.

свідчать про важливу роль Штетіна, одного з найстаріших міст Помор'я⁶⁵. Після того як у 1115 р. дани зруйнували і пограбували Волин, Штетін став головним торговельним центром регіону.

На протилежному березі одерської лагуни, на нижній Пені, розташовувався ще один важливий торговельний центр лютичів – Менцлін, через який проходила торговельна магістраль, що вела з середнього Райну й Лаби до гирла Одри й Балтики. У місті розвивалися ремесла, зокрема косторізне, металургійне, ювелірне. Археологічні джерела вказують на розвиток міжнародної торгівлі. Про широку географію торговельних зв'язків свідчать знахідки саксонського меча, меча з інкрустованим наруків'ям роботи райнських майстрів, а також глиняне яйце з Києва⁶⁶.

Важливим торговельним і перевальним пунктом на Пені був також Димін. До нього товари з німецьких земель поступали суходолом, у місті їх вантажили на судна і по Пені везли до гирла Одри – до Волина, Штетіна та інших міст Балтики. Від Диміна вздовж Пени пролягав також суходільний шлях⁶⁷. Про важливе значення морського торговельного шляху з Балтики до гирла Одри і Пені і вагому роль вільців у балтійській торгівлі, а також свідчать такі унікальні знахідки, як золотий браслет і золотий скарб вагою 390,10 г, виявлені поблизу міста Пенемюнде, а також золоте намисто, знайдене в гирлі Пені – в Гіддензее, виготовлене наприкінці X ст. в еллінському стилі з використанням складних ювелірних технік зерні, скані та перегородчастої емалі. Його вага складає 596,20 г. Подібних пам'яток не виявлено ні в Центральній, ні в Північній Європі⁶⁸. Й. Херрман припускає, що намисто могло бути виготовлене в Данії, а на Пену потрапило внаслідок грабежу або ж його винесло на берег із затонулого судна. В іншій своїй розвідці дослідник вказує на розквіт ювелірного мистецтва, зокрема виробництва золотих і срібних прикрас, у містах слов'янського Помор'я, де жили різноетнічні майстри-ювеліри, які мали культурні зв'язки з Великою Моравією та Візантією⁶⁹. Оскільки скандинавські майстри почали освоювати складні ювелірні техніки, зокрема зернь, лише у другій половині X ст., данське походження намиста є малоюмовірним. Мабуть таки, його виготовили слов'янські майстри Помор'я або ж воно і було грецьким (руським) імпортом. Скарби арабських монет IX–X ст., виявлені в басейні Пені, також підтверджують активну участь цієї області в міжнародній торгівлі⁷⁰.

Вагома роль у балтійському торговельному транзиті належала торговельним центрам руянів. Це засвідчує знайдений на поселенні Ральсвіка найбільший на Балтиці скарб арабського срібла, що складався з двох тисяч монет, найбільш

⁶⁵ Гильфердинг, 72.

⁶⁶ Херрман, *Ободриты, лютичи, руяне*, 348.

⁶⁷ Гильфердинг, 15; Херрман, *Ободриты, лютичи, руяне*, 346.

⁶⁸ Херрман, *Ободриты, лютичи, руяне*, 348–349, 353–354.

⁶⁹ Херрман, “Славяне и норманы”, 126.

⁷⁰ Херрман, *Ободриты, лютичи, руяне*, 348.

ранні з яких датуються серединою IX ст. Більшість монет східноарабського карбування (Багдад, Табаристан, Самарканд, Мерв, Балха), але трапляються поодинокі екземпляри західного (андалузського) арабського карбування. Інвентар археологічних пам'яток острова вказує на торговельні зв'язки руянів із фінськими племенами східної та південно-східної Балтики, на торгівлю зі Скандинавією, звідки надходили казани з жировика, злитки оліва (свинцю) та інші товари⁷¹.

Про розвиток мореплавства на Руяні свідчать численні причали з молами і проходами для суден, виявлені на західній околиці Ральсвіка, що належали окремим садибам. Причали також були на південному сході і на сході Ральсвіка. Тут виявлені залишки затонулих суден, збудованих у слов'янській суднобудівній традиції. Знахідки кістяних стилів свідчать, що купці, які жили на поселенні, вміли писати. Залишки майстерень з виготовлення гребенів, обробітку бурштину, металу, шкіри і срібла вказують, що Ральсвік був також ремісничим центром.

Важливим торговельним центром на Руяні було храмове місто Аркона. Біля підніжжя скелі, на якій стояв храм, розташовувалося велике поселення купців. Інвентар купецького товару, виявленого поблизу культового центру, свідчить про значний обсяг торгівлі залізними виробами: сокирами, ножами, зброєю і військовим спорядженням. Він також вказує, що існували економічні контакти з північно-західною Європою, зокрема Ірландією⁷². В Арконі щорічно відбувалися два великі торги. Один – напередодні культового свята врожаю, що відзначали в серпні, а другий – у листопаді, в сезон вилову оселедця⁷³. Характерна кераміка руянських слов'ян, виявлена на Готлянді, вказує на економічні зв'язки між мешканцями островів. Оскільки вона виготовлена з місцевої сировини, дослідники роблять висновок, що на Готлянд переселилися руянські гончарі⁷⁴.

У VIII–IX ст. до балтійської торгівлі долучилася слов'янська область, розміщена в пониззі ріки Варнов. Її значення в системі економічних зв'язків Балтики зростає в XI ст., особливо в другій половині, коли Варнов став основним шляхом сполучення, що охоплював більшість території Ободритської держави⁷⁵.

Найслабше тоді розвивалися економічні і торговельні зв'язки поморських слов'ян з польськими землями, оскільки Переднє Помор'я (землі лютичів і стодорян), відділяла від них непрохідні і необжиті краї. Місіонери, які у XII ст. проповідували серед поморських слов'ян, писали, що навіть у той час їх розділяв із поляками дрімучий ліс на кілька днів дороги⁷⁶. Правда, існував суходільний шлях між Східним Помор'ям і Польщею. Також була можливість сполучення з польськими землями річковим шляхом по Віслі. Проте контакти були не дуже

---

⁷¹ Херрман, *Ободриты, лютичи, руяне*, 352–353; Херрман, “Славяне и норманы”, 108.

⁷² Там само, 351–352.

⁷³ Гильфердинг, *История балтийских славян*, 15.

⁷⁴ Херрман, *Ободриты, лютичи, руяне*, 404, прим., 53.

⁷⁵ Там само, 344, 350.

⁷⁶ Первая проповедь Оттона в Поморье, 79.

активні і шлях по Віслі використовували в основному для торговельних зв'язків Помор'я з Руссю. За свідченнями польського хроніста Галла Аноніма (XII ст.), "... країна польська віддалена від проторених доріг і знайома лише небагатьом, які йшли в Русь заради торгівлі"⁷⁷.

Про масштаб балтійської торгівлі поморських слов'ян свідчить той факт, що до неї було залучено майже все доросле населення міст. Так, німецький місіонер Оттон Бамберзький, прибувши до Колобрега, застав місто майже порожнім, оскільки його мешканці виріядились торгувати в море, на острови. Через те Оттонові довелося хрестити жителів Колобрега у два заходи: за другим разом тих, хто повернувся з плавання. Подібна ситуація повторилася у Волині, Колодні і Штетіні⁷⁸. Завдяки слов'янським торговцям франкські і саксонські мечі потрапляли на північ і схід, а пушнина – на захід континенту. Окрім експорту транзитних товарів, поморські слов'яни вивозили на продаж також свою продукцію: полотно, сіль, рибу, зерно, ліс, бурштин; також брали участь у работоргівлі⁷⁹.

Середньовічні джерела руйнують усталений в історіографії міт про слов'ян, як винятково осіле хліборобське населення. Вони переконливо доводять провідну роль слов'ян у балтійській торгівлі раннього середньовіччя. Так, "Сага про Тіндрека Бернського" (XIII ст.), відображаючи події IX ст., повідомляє, що в той період на балтійському узбережжі панували вільці, а данські конунги були в них лише в підконунгах.⁸⁰ Вона також засвідчує торговельні зв'язки вільців з русами. Ісландська "Сага про Олава Трюгвассона", розповідаючи про події другої половини X ст., теж надає докази домінування слов'янських і руських купців на Балтиці. Її герой, перебуваючи в Англії, видавав себе за руського купця Алі Багатого, який прибув з Гардарікі, тобто Руси. Ця ж сага повідомляє, що Олав три роки жив серед поморських слов'ян, однак з того часу, як виїхав з Гардарікі, він більше не користувався власним іменем, а називав себе Олі і говорив, що він з Гардів, тобто, з Руси⁸¹. На думку В. Фомина, "цілком очевидно, що поведінка Олава в Англії і Південній Балтиці пояснюється лише тим, що на Заході ім'я гардських-руських мешканців було настільки відоме й авторитетне, що, назвавшись ним, можна було отримати захист в торговельних справах і недоторканність і до того ж спокійно почуватися серед численних руських купців"⁸². Отже, Русь і руський купець були добре відомі і в слов'янському Помор'ї, і на європейському Заході, зокрема в середньовічній Англії, тому скандинави, щоб бути пізнаваними і користуватися захистом місцевої влади,

⁷⁷ Галл Аноним. *Хроника и деяния князей или правителей польских*. Пер. с латин. Л. М. Поповой, (Москва: Академия наук СССР, 1961), 26.

⁷⁸ Первая проповедь Оттона в Поморье, 74.

⁷⁹ Там само, 107–108.

⁸⁰ Див.: Кузьмин, 356.

⁸¹ "Круг земной. Сага об Олаве сыне Трюгви".

⁸² Фомин, 446–447.

видавали себе за руських купців. Слов'яни домінували на південному узбережжі Балтики і в другій половині XI ст., що відзначав Адам Бременський, який писав: "...берегами цього моря (Балтійського) володіють слов'яни, а на півночі – шведи"⁸³.

Південнобалтійські слов'яни раніше від скандинавів почали колонізувати острови на Балтиці. Вони також осідали на узбережжі Скандинавії. Слов'янські старожитності виявлені не менш як у 240 пунктах півострова⁸⁴. Й. Геррман, посилаючись на дослідження відомого шведського археолога М. Стенбергера, вказує, що в другій половині X ст. на острові Елянд були поселення військових дружин південнобалтійських слов'ян⁸⁵. Згідно з джерелами, у VIII ст., ще до появи шведів, слов'янські поселенці з'явилися на Готлянді й заснували на острові поселення Вісбі (Вежба). Про слов'янську колонізацію свідчить також той факт, що писемні джерела фіксують на острові слов'янські прізвища впродовж XIII–XVII ст.⁸⁶ Присутність слов'ян на балтійських островах і на материковій Скандинавії підтверджує великий комплекс слов'янських старожитностей IX–X ст.⁸⁷ До X ст. на Готлянді, в Бірці та в інших шведських поселеннях до середньої Швеції включно, і на східноданських островах домінувала кераміка південнослов'янського типу. Присутність тут слов'ян засвідчують топоніми⁸⁸. У VII–VIII ст. поселення поморських слов'ян з'явилися також в Нідерландах і в Англії⁸⁹.

Провідна роль слов'ян в економічному житті балтійського регіону підтверджується знайденою у їхніх землях основною й найбільш ранньою на Балтиці групою скарбів східних монет, датованих від VIII до першої третини IX ст. включно⁹⁰. За уточненими нумізматичними даними початок надходження арабських дирхемів у балтійський регіон припадає на 50–60 рр. VIII ст.⁹¹ Західний кордон поширення східної монети проходить по Лабі, тобто, по західному кордоні слов'янських земель і різко переривається на помежів'ї з Саксонією і Тюрінгією. На думку Бориса Рыбакова, це можна пояснити діями купців-слов'ян, для яких областю їх діяльності було місце поширення слов'янської мови⁹². На Готлянді,

---

⁸³ Адам Бременский, 43.

⁸⁴ Йоахим Херрман, "Славяне и норманны", 126.

⁸⁵ Там же, 52.

⁸⁶ Див.: Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 456.

⁸⁷ Див.: Седов Валентин, "Изделия древнерусской культуры в Скандинавии", *Славяно-русские древности: новые исследования*. Вып.2. (СПб: Изд-во С-Петербур. у-та, 1995), 53–65.

⁸⁸ Нильс-Кнуд Либготт, "Керамика – свидетельство связей со славянским побережьем", *Славяне и скандинавы*, 141–145.

⁸⁹ Гильфердинг. 26, 53; Фомин, 442.

⁹⁰ Валентин Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья*. Домонгольский период. Москва: Изд-во Московского у-та, 1956, 89.

⁹¹ Кирпичников Анатолий, "Великий Волжский путь, его историческое и международное значение", *Великий Волжский путь. Материалы круглого стола и международного научного семинара*. Казань: Мастер-Лайн, 2001. 23; Його ж. Великий Волжский путь. Родина. 2002. № 11–12, 63.

⁹² Рыбаков, *Ремесло Древней Руси*, (Москва: Издательство АН СССР, 1948), 479.

якому у конструкціях норманістів відводять головну роль у міжнародній торгівлі, не виявлено скарбів, які можна було б датувати раніше першої третини IX ст., а у Швеції найдавніші з них належать до середини IX ст.⁹³. Тобто майже століття скандинави не були залучені до торгівлі зі Сходом. На думку дослідників, “той факт, що в складі лабо-одерської групи переважають ранні скарби, пояснюється високим економічним розвитком цього району порівняно з іншими. Природно, що сюди срібло мало надходити насамперед”⁹⁴.

До Скандинавії, зокрема на Готлянд, східне срібло надходило від прибалтійських слов'ян. Це підтверджують кириличні букви на срібних злитках деяких скарбів Готлянда⁹⁵. Арабське срібло могло доходити у Скандинавію також від фінів і здобувалося воно, в основному, через піратські грабіжницькі походи. У фінських народів Північно-Східної Європи існував звичай половину всього “сімейного” срібла хоронити в могилі разом із покійником (другу половину розподіляли поміж родичами). У таких племінних могильниках нагромаджувалися великі скарби срібла. Вони зосереджувалися також у місцях, де відправлялися культу. Наприклад, у святилищах окських угрів поклонялися іранським срібним блюдам із зображеннями Сасанідів, як образам богів⁹⁶. Фінські могильники і святилища, розташовані на узбережжях Балтійського й Білого морів, могли бути об'єктами нападів вікінгів і одним із джерел надходження арабського срібла в землі скандинавів. Такими ж об'єктами для грабіжницьких набігів вікінгів були й багаті міста поморських слов'ян. Як указує П. Соєр, “коლოსальні багатства Балтійського регіону заохочували й живили організоване піратство” і були однією з причин грабіжницьких походів скандинавів⁹⁷.

Супроти версії про вагомий роль скандинавів у міжнародній балтійській торгівлі свідчить і той факт, що німецькі хроністи, зокрема Адам Бременський, детально описуючи географію Скандинавії і острови Балтики, жодного разу не згадують про Готлянд. Писемні джерела замовчують за острів упродовж усієї епохи вікінгів⁹⁸.

Отже, слов'яни виступали піонерами у прокладці торговельних шляхів на Балтиці. Відкриті ними у VIII–IX ст. торговельні морські магістралі стали базою для розвитку економічних зв'язків у Балтійському регіоні⁹⁹. Використовуючи своє вигідне географічне розташування “...в середині промислового і торговельного руху на півночі Європи, вони скористалися цим становищем і довели його до

⁹³ Потин Всеволод, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.)”, *Исторические связи Скандинавии и России. IX -XX вв.* Ленинград: Наука, 1970, 64–68.

⁹⁴ Фомин Александр, “Начало распространения куфических монет в районе Балтики”, *Краткие сообщения института археологи (КСИА)*. Вып.171. Москва: Наука, 1982, 19.

⁹⁵ Херрман, “Славяне и норманы”, 123, прим. Елены Мельниковой.

⁹⁶ Херрман, “Славяне и норманы”, 53.

⁹⁷ Соєр, 3.

⁹⁸ Соєр, 15. Острів згадується лише раз в староанглійському перекладі Орозія.

⁹⁹ Йоахим Херрман, “Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле”, *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, 1978, 191–192.

такого ступеня процвітання, до якого на півночі не доходив жоден язичницький народ”¹⁰⁰. Поморські слов’яни і в наступних Х–ХІІ ст. відігравали провідну роль у балтійській торгівлі, а їхні міста: Старіград, Росток, Волин, Штетін, Колобрег були попередниками німецької Ганзи і стали її ядром. Ганзейський союз, на думку І. Забеліна, був “продовженням старого і в основному слов’янського торговельного руху на Балтійському морі”¹⁰¹.

Поморські слов’яни не лише розпочинали торгівлю на Балтиці, а й у традиціях середньовічної епохи організували грабіжницькі морські походи та провадили піратський промисел. Вони “...гніздилися по всьому південно-західному узбережжю Балтійського моря, данському і слов’янському. У Х ст. вони навіть мали свої пристанища на березі Сконе (на півдні Швеції – *О. Шц.*)”¹⁰². Слов’яни першими почали використовувати в заморських походах коней: вони перевозили їх на суднах і, висадившись на берег, проводили швидкі кінні рейди вглиб території противника¹⁰³. Цей спосіб грабіжницьких набігів у поморських слов’ян перейняли данці.

З-поміж усіх слов’янських племен найвойовничнішими були вагри. На думку О. Гільфердинга, цьому сприяло їх крайнє розташування на заході слов’янського Помор’я, по сусідству з ворожими племенами – данами й німцями. Через те вагри не могли провадити мирну торгівлю, як інші поморські слов’яни. Їх головною справою стала війна: на морі – з данами, на суші – з германцями, а головним промислом – морські розбійні напади. Не поступалися ваграм у грабежах на морі також руяни. Адам Бременський писав про острови вагрів і руянів: “Обидва ці острови наповнені піратами і кривавими розбійниками, що не дають нікому ні проїзду, ні пощади, тому що всіх, кого інші пірати зазвичай продають, ці вбивають”¹⁰⁴. На думку деяких дослідників, Рюген може бути тим загадковим “островом русів, відомості про який дійшли до арабських купців і згадки про який трапляються у творах арабських письменників”¹⁰⁵.

Добрими мореплавцями були також ободрити й лютичі. Лютичі, як і руяни, здійснювали далекі походи і, починаючи від VIII ст., нападали на Англію. Сучасники вважали їх найхоробрішим та найжорстокішим народом серед поморських слов’ян, а також, як і вагрів, дуже войовничим “на суші і на морі”. Найбільше потерпали від їхніх набігів сусіди дани. По Пені та Одрі лютичі проходили в море і грабували данське узбережжя. Наскільки дошкульними були

---

¹⁰⁰ Забелин Иван, *История русской жизни с древнейших времен*. Ч. 1. Узд. 2-е испр. и доп. (Москва: Синодальная типография), 152.

¹⁰¹ Забелин, 152; Фомин, 442;

¹⁰² Гильфердинг, 6.

¹⁰³ Фомин Вячеслав, 442.

¹⁰⁴ Адам Бременский, 43.

¹⁰⁵ Николай Трухачев, “Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв.”, *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1980, (Москва: Наука, 1981, 160–175); Сойер, 4.

ці грабіжницькі походи свідчить хоча б той факт, що в договорах данів з поморянами була вимога, щоб мешканці Велігоща – фортеці в гирлі Пени – не пускали до них розбійників¹⁰⁶.

Скандинави, від кінця VIII ст. залучені до постійних грабіжницьких морських походів, у IX ст. починають долучатися до балтійської торгівлі. Як указує англійський дослідник Гвен Джонс, велику користь їм і, зокрема шведам, приносили зв'язки зі слов'янським Помор'ям, оскільки багатства слов'ян сприяли розвитку ранньоміського центру Хельге, а потім – Бірки¹⁰⁷. Слов'янські впливи особливо помітні в ранній історії (перша половина IX ст.) шведської Бірки¹⁰⁸. Торговельні контакти поморських слов'ян з її мешканцями розвивалися і впродовж наступних століть. Адам Бременський згадує про судна слов'ян, що заходили у гавань Бірки в XI ст.¹⁰⁹. Від другої половини IX ст. починає відігравати помітну роль у балтійській торгівлі данське Хедебю. Його роль зросла після того, як данський король Готфрід у 808 р. переселив до міста купецько-ремісничу колонію зі слов'янського Веліграда-Рерика. Однак і в середині X ст., в період свого розквіту, місто не справляло враження на чужоземних купців. За описом Ібрагіма ібн Якуба, воно було “бідне добром і життєвими благами. Головне харчування його жителів становить риба, яка є тут подостатком”¹¹⁰.

Доказом домінування слов'ян у балтійській торгівлі та їх впливу на торгівлю скандинавів є слов'янські запозичення в скандинавських мовах, які найповніше охоплюють торговельну (разом з транспортною) сферу культури¹¹¹. Слов'янське слово “torg” (торг, ринок) набуло поширення на всій скандинавській півночі до Норвегії включно і витіснило місцеві означення торгівлі. Цей факт приводить до висновку, що “люди, які приходили в скандинавські країни і приносили... арабські монети, були слов'янами”¹¹². На думку А. Кузьміна, поширення слов'янського слова “торг”, яке витіснило місцеве “fol”, було пов'язане з осіданням значної частини поморських слов'ян у Скандинавії. Про це ж свідчить традиція слов'янських імен у скандинавських містах, що зберігалася впродовж XIV–XV ст.¹¹³

¹⁰⁶ Гильфердинг, 7.

¹⁰⁷ Джонс Гвен, *Викинги. Потомки Одина и Тора*, (Москва Издательство Центрполиграф, 2010), 245.

¹⁰⁸ Див.: Щодра Ольга. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 66. Львів, 2018. 13–14. Її ж. Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі археологічних джерел. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Збірник наукових праць на пошану Романа Шуста*. Львів, 2019, 715–716.

¹⁰⁹ Адам Бременський, 12.

¹¹⁰ Цит. за: Херрман, 75.

¹¹¹ Кирпичников Анатолий, Дубов Иван, Лебедев Глеб, “Русь и варяги”, *Славяне и скандинавы*. 280. Фомин, “Варяги и варяжская Русь”, 443.

¹¹² Сыромятников Сергей, “Древлянский князь и варяжский вопрос”, *ЖМНП*. Т.VII. СПб., 1912. 133.

¹¹³ Кузьмин. 305–306, 332.

За свідченнями джерел, скандинави, поступово долучаючись до балтійської торгівлі, і в XI ст. надавали перевагу піратському промислові. Так, Адам Бременський вказував, що вагомим джерелом доходів, що надходили до скарбниці данського короля, був піратський промисел: "...пірати, яких там (у Скандинавії) називають вікінгами, а у нас аскоманами... платять данину данському королеві (тому там багато золота), за що він дозволяє їм грабувати варварів (а часто і своїх)"¹¹⁴.

Отже, писемні і археологічні джерела свідчать, що в ранньому середньовіччі слов'янське Помор'я, розташоване на південно-західному узбережжі Балтійського моря, було найбільш економічно розвинутим і урбанізованим регіоном Балтики. Розташовуючись на перехресті міжнародних річкових і суходільних торговельних шляхів, поморські слов'яни брали активну участь у континентальній, а також транзитній торгівлі між Європою та Азією. Вони стали піонерами у прокладці морських торговельних шляхів у Балтійському морі, що забезпечили розвиток міжнародних економічних зв'язків у балтійському регіоні і залучали його мешканців до торгівлі з арабським Сходом.

BALTIC SEA REGION SLAVS IN THE INTERNATIONAL TRADE OF EARLY MEDIEVAL TIMES

Olga SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies
e-mail: olgashchodra@gmail.com

The history of Slavs is an undividable (essential) part of the Medieval Ages. After the end of the epoch of the ancient world, Slavs together with other European nations became active constructors of the new epoch in the history of the European continent. They inhabited half of its territory, became pioneers in establishing early medieval cities, paved the land and sea routes, which connected different parts of Europe and became main trading routes of international trade with Arabic countries of the East. The history of the Slavs of the Baltic Sea region is quite notable to describe the above mentioned achievements. The intensive archaeological studies conducted in the end of the twentieth century as well as studies of the written sources proved the wrongness of an old established conceptions about Slavs as exclusively agricultural tribes, which started establishing cities and states at a later period of Medieval age as well as later started participating in an international trade. The newly discovered sources shed a new light on the role of the Slavs of the Baltic Sea region in economic history of this region and of the region of Central-Eastern Europe, the nature of Slavic-Scandinavian connections as well as urban and state processes in southern Baltic Slavs.

Keywords: Baltic Slavs, Sea region, economic history, Europe, international trade

REFERENCES

Adam Bremenskiy, "Deyaniya yepiskopov Hamburskoy tserkvi". Adam Bremenskiy, Gelmold iz Bosau, Arnold Lyubekskiy, *Slavyanskiye khroniki*. Perevod s latin. V. Trilmikha, (Moskva: SPSL "Russkaya panorama", 2011), 1–54.

---

¹¹⁴ Адам Бременський. 42.

- Annales regni Francorum inde 741 ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Monumenta Germaniae Historica. T.VI, (Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, 1895), 129–218.
- Vilinbakhov V. B., “Neskolko zamechaniy o teorii A. Stender-Petersena”, *Sovetskoye slavyanovedeniye*. Vyp. VI. (Tallin, 1963), 323–339.
- “Vtoraya propoved’ Ottona v Pomor’ye”, *Gil’ferding. Istoriya baltiyskikh slavyan*. Ch. 1. (Moskva: Tipografiya V. Gotye, 1855), 75–78.
- Gay Yuliy Tsezar, *Zapiski o Galls koy voyne*. Per. s latin. M.M. Pokrovskogo, (Moskva: Ladimir, 2001), 752.
- Gall Anonim, *Khronika i deyaniya knyazey ili praviteley polskikh*. Per. s latin. L. M. Popovoy, (Moskva: Nauka, 1961), 172.
- Gelmold, *Slavyanskiye khroniki*. Perevod s latinskogo L. V. Razumovskoy. Adam Bremenskiy, Gelmold iz Bosau, Arnol’d Lyubekskiy. Slavyanskiye khroniki. (Moskva: SPSL “Russkaya panorama, 2011), 55–108.
- Gerodot, *Istoriya v devyati knigakh*. Perekl., peredm., prim. A. O. Biletskogo, (Kyiv: Naukova dumka, 1993), 574.
- Gilferding A.F., *Istoriya baltiyskikh slavyan*. Izd. 2-ye. CH.1, (Moskva: Tipografiya V. Got’ye, 1874), 322.
- Gurevich A. YA, *Pokhody vikingov*, (Moskva: Nauka, 1966), 182.
- Istoriya Shvetsii*. Otv. red. A. S. Kan, (Moskva: Nauka, 1974), 719.
- Dzhons Gvin, *Vikingi. Potomki Odina i Tora*, (Moskva: Tsentrpoligraf, 2010), 445.
- Nazarenko A. V., *Nemetskiye latinoyazychnyye istochniki IX – XI vekov*, (Moskva: Nauka, 1993), 240.
- Donat P., Vorbericht uber die Untersuchende am Burgwall Mecklenburg. *Ausgrabungen und Funde*. Bd. 15, 1979, 215–219.
- Zabelin I. Ye., *Istoriya russkoy zhizni s drevneyshikh vremen*. CH.1. Izd. 2-ye ispr. i dop., (Moskva: Sinodalnaya tipografiya, 1908), 703.
- Yelnitskiy Lev, *Znaniye drevnikh o severnykh stranakh*, (Moskva: Geografiz, 1961), 224.
- Yelnitskiy L. A., *Drevneyshiye okeanskiye plavanya*, (Moskva: Geografiz, 1962), 88.
- Ibrakhim ibn Yakub, *Kniga putey i stran. Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov*. T. 3, (Moskva: Russkiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke, 2009), 77–81.
- Yordan, *O proiskhozhdenii i deyaniyakh getov*, (Moskva: Nauka, 1960), 444.
- Kirpichnikov A. N., Dubov I.V., Lebedev G. S, “Rus i varyagi”, *Slavyane i skandinav*. Perevod s nemetskogo Ye. A. Melnikovoy, (Moskva: Progress, 1986), 189–297.
- Kirpichnikov A. N., “Velikiy Volzhskiy put, yego istoricheskoye i mezhdunarodnoye znacheniyе”, *Velikiy Volzhskiy put*. “Materialy kruglogo stola i mezhdunarodnogo nauchnogo seminarа”. Kazan: Master-Layn, 2001, 9–35.
- Kirpichnikov A. N., *Velikiy Volzhskiy put*. Rodina, 2001. №11–12: 59–64.
- Klark Grekkhem, *Doistoricheskaya Yevropa*. Ekonomicheskiy ocherk, (Moskva: Izdatelstvo inostrannoy literatury, 1953), 332.
- Klassen, Yegor, *Novyye materialy dlya drevneyshey istorii slavyan voobshche i slavyano-russov do Ryurikovogo vremeni v osobennosti, s legkim ocherkom istorii russov do Rozhdestva Khristova*. Vyp. 1–3, (Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1854), 287.
- Kotlyarevskiy A. A., *Kniga o drevnostyakh i istoriii pomors’kikh slavyan v XII veke*. Skazaniya ob Ottone Bambergskom v otnoshenii slavyanskoy istorii i drevnosti, (Praga: Topografiya K. L. Klaudi, 1874), 175.

- “Krug zemnoy. Saga ob Olave syne Tryuggvi”. Rezhim dostupu: norroen.info/src/konung/heimskringla/olaf-tn/ru.html.
- Kuzmin A., *Nachalo Rusi*, (Moskva: Alteya, 2003), 412.
- Libgott Nils-Knud, “Keramika – svidetelstvo svyazey so slavyanskim poberezhnyem”, *Slavyane i skandinavyy*. Perevod s nemetskogo Ye. A. Mel'nikovoy, (Moskva: Progress, 2003), 141–145.
- Mash Andreas Gottlieb, *Sokrovishcha Retry. Drevniye bogosluzhebnye predmety obodritov iz khrama v Retre na ozere Tollentser*, (Moskva: “Slava!”, 2006), 220.
- Modestov V. I., Venety. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya*. CH. II, 16–26.
- Niderle Lyubor, *Slavyanskiye drevnosti*, (Moskva: Aleteyya, 2000), 592.
- Pervaya propoved Ottona v Pomorye. Gilferding. *Istoriya baltiyskikh slavyan*. CH. 1. (Moskva: Tipografiya V. Gotye, 1855), 70–75.
- Polibiy, *Vseobshchaya istoriya v soroka knigakh*. T. 1. Perevod s grecheskogo F. G. Mishchenko, (Moskva: Izdaniye A. G. Kuznetsova, 1890), 941.
- Potin V. M., “Nekotoryye voprosy trgovli Drevney Rusi po numizmaticheskim dannym”, *Vestnik istorii mirovoy kultury*. Leningrad, No. 4, 1961, S. 67–79.
- Potin V. M., *Drevnyaya Rus' i yevropeyskiye gosudarstva v X–XIII vv. Istoryko-numizmaticheskiy ocherk*, (Leningrad: Sovetskiy khudozhnik, 1968), 240.
- Potin V. M., “Russko-skandinavskie svyazi po numizmaticheskim dannym (IX–XII vv.). Istoricheskiye svyazi Skandinavii i Rossii. IX–XX vv.”, (Leningrad: Nauka, 1970), 64–80.
- Rybakov B. A., *Remeslo Drevney Rusi*, (Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1948).
- Ross A., *Povsednevnyaya zhizn keltov v yazycheskuyu yepokhu*, (SPb.: Yevraziya, 2004), 288.
- Sedov V. V. (a), *Izdeliya drevnerusskoy kultury v Skandinavii. Slavyano-russkiye drevnosti. Drevnyaya Rus: Nove issledovaniya*. Vyp. 2, 1995. SPb: Izdatel'stvo S-Peterburgskogo u-ta, 53–65.
- Sedov V. V. (b), *Slavyane v rannem srednevekovye*, (Moskva: Fond arkheologii, 1995), 416.
- Simokatta Feofilakt, “Istoriya”, *Svod drevneyshikh pis'mennikh istochnikov o slavyanakh*. (1995). T. 2. Moskva: Vostochnaya literatura, 590.
- Syromyatnikov S. N., “Drevlyanskiy knyaz i varyazhskiy vopros”, *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya*. Novaya seriya. T. VII. SPb., 1912. 120–139.
- Soyyer Piter, *Epokha vikingov*. Per. s angl. A. P. Sanina, (SPb.: Yevraziya, 2006), 353.
- Trukhachev N. S., *Popytka lokalizatsii Pribaltiyskoy Rusi na osnovanii soobshcheniy sovremennikov v zapadnoyevropeyskikh i arabskikh istochnikakh X–XIII vv. Drevneyshiy gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniya*, (Moskva: Nauka, 1980), 150–175.
- Famitsyn A. S., *Bozhestva drevnikh slavyan*, (S-Pb. Tipografiya E. Arngolda, 1984), 341.
- Fomin V. V., *Varyagi i varyazhskaya Rus'. K itogam diskussii po varyazhskomu voprosu*, (Moskva: Russkaya panorama, 1985), 488.
- Fomin A. V., *Nachalo rasprostarneniya kuficheskikh monet v rayone Baltiki, Kratkiye soobshcheniya instituta arkheologi (KSI A)*. Vyp. 171, (Moskva: Nauka, 1982), 16–20.
- Herrman J., *Zwischen Hradschin und Vineta*, (Leipzig–Jena–Berlin: Urania Verlag, 1971), 283.
- Kherrman Y., *Polabskiye i il'menskiye slovane v rannesrednevekovoy baltiyskoy trgovle. Drevnyaya Rus' i slavyane*, (Moskva: Nauka, 1978), 191–196.
- Kherrman Y., “Slavyane i normanny v ranney istorii Baltiyskogo regiona,” *Slavyane i skandinavyy*. Perevod s nemetskogo Ye. A. Melnikovoy, (Moskva: Progress, 1986), 8–129.

- Kherrman Y., *Obodryty, lyutichi, ruyane. Slavyane i skandinavyye*. Perevod s nemetskogo Ye. A. Melnikovoy, (Moskva: Progress, 1986), 338–359.
- Shchodra O., “Epokha vikingiv u Skhidniy Evropi: slovyansko-skandinavski zvyazki v period formuvannya rannikh slovyanskikh derzhav”, *Problemi slovyanoznavstva*. Vyp. 66, 2018, 9–27.
- Shchodra O. M., Mízh normanizmom i antinormanizmom: diskusiya pro pokhodzhennya Rusi u svitlí arkheolohichnykh dzherel. *Visnyk Lvivskogo universitetu*. Seriya istorychna. Spetsialiniy vypusk. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Romana Shusta, (Lviv, 2019), 709–728.
- Tsvetkov S. V., *Pokhod rusov na Konstantinopol v 860 godu i nachalo Rusi*, (Sankt-Peterburg: Russko-Baltiyskiy informatsionnyy tsentr “BLITS”, 2010), 250.
- Yanin V. A., *Denezhno-vesovyye systemy ruskogo srednevekovya. Domongolskiy period*, (Moskva: Izd-vo Moskovskogo u-ta, 1956), 210.